

Gyáni Gábor

MI FÁN TEREM A MARXISTA TÖRTÉNETÍRÁS?

Jó ideje foglalkoztat a címben feltett kérdés, és nem is csak azóta, hogy a „neomarxizmus” lelkes hazai képviselője szememre vetette, miszerint tagadom (ahogy ő nevezi),¹ de legalábbis relativizálom egyes Kádár-kori vezető magyar történészek szerinte vitathatatlan marxista beállítottságát.² Ettől függetlenül is mindig kérdés volt számomra, hogy vajon mitől volt marxista egy szaktudós az 1989 előtti időkben, és egyáltalán, melyek a szaktudomány marxista minősítésének a főbb kritériumai?

Ebbéli bizonytalanságomat tovább erősíti a mai történelempolitika, amely szinte korlátlanra teszi a marxista (kommunista) jelző használatát olyan történészekkel (és a nézeteikkel) szemben, akik (és amelyek) nem felelnek meg bizonyos mai elvárásoknak.³ Ennek során olyan történész platformokat is rendre kipellengéreznek, mint amilyen például a hun–magyar rokonság elvetése és vele a finn–ugor nyelvrokonság elismerése, vagy az, hogy nem a szabadkőművesség számláját terheli Trianon bekövetkezése – hogy csak néhányat emeljek ki ezek közül az újabb, az elmúlt évtizedben teret nyert „vitakérdések” közül. Minden számukra elfogadhatatlan történészi álláspont az átkos kommunista múlt szellemi hagyatékát képviseli, amely a marxista-leninista történetiszemlélet számlájára írandó. Ha ez mind igaz lenne, mit kezdhetünk akkor azzal, hogy a valamikor még szilárdan marxista vagy legalábbis annak a szellemében alkotó középkortörténész,⁴ amikor a rendszerváltás után már egészen másfelé tájékozódott, úgy és azzal akarta az ekkor már egy évtizede halott vitapartnere (Szűcs Jenő) rossz híret kelteni, hogy egyszerűen lemarxistázta őt?⁵

¹ Krausz Tamás: A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet* 24. (2012) 3. sz. 194.

² *Üő*: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet* 24. (2012) 2. sz. 190–191. Az itt érintett két történész Ránki György és Szűcs Jenő a maguk Kádár-kori műveivel.

³ Egy jellemző példa a bőségesen kínálkozók közül: *Gulyás László*: Nemzeti identitás versus bolsevikok. *Magyar Nemzet*, 2020. február 18. (<https://bit.ly/3kxlAwi>, letöltés 2021. aug. 30.)

⁴ *Vö*. „Én ezekben az [1970-es] években nem Elekes [Lajos] személyéhez voltam hű, hanem a marxizmushoz. [...] A hűség nem személynek, hanem a személyek által megtestesített marxista álláspontnak szólt [...]. Önmagában az nem véletlen, hogy Elekes vállalt és támogatót engem, akiben a – hozzá hasonlóan gondolkodó ortodox – marxistát láthatta meg, egy darabig korántsem alap nélkül.” *Kristó Gyula*: Érték és értelem. *Önéletírás korrajzzal*. Szeged 2016. 91.

⁵ *Vö*. „Szűcs tehát e ponton azon munkálkodott, hogy a marxista eszmeiség ne szenvedjen csorbát a történeti anyaggal való egyedi szembesülés esetén.” Vagy: „Szűcs tehát egy következetes és egységes marxista fogalomrendszer érvényesüléséért szállt síkra.” *Kristó Gyula*: A magyar nemzet születése. Bp. 1998. 26. Mintha Szűcs konstruktivista nemzetfogalma valamiféle marxista találmány lett volna, amit azonban semmi sem támaszt alá.

A fent említett szórványos példák arra szolgálnak csupán, hogy érzékeltessék: a „marxista történetiszemlélet” manapság, legalábbis 1990 óta afféle gumifogalomként kerül elő időről időre, amikor az események, folyamatok, korszakok történeti ártértékelésének igénye újfent napirendre kerül. De létezik-e egyáltalán jól és könnyen azonosítható marxista-leninista történetírás és történeti világlátás? Ez a most tüzetesebben megvizsgálendő kérdés.

A hiányzó marxista történeti episztemológia

A valamikori marxista történeti diskurzust elméleti igénnyel képviselők, minden magabiztosságuk és fölényérzetük ellenére is időnként kissé elbizonytalanodtak, amikor állást kellett volna foglalniuk abban, hogy hol kezdődik és hol végződik a hamisítatlanul marxista-leninista szemléletű történetírás. Elekes Lajos, a középkort kutató és rendíthetetlenül marxista-leninista, olykor pedig teoretizáló történész, az ELTE tanszékvezető professzora maga is tanácstalan volt, amikor ki akarta jelölni ezt a bizonyos mezsgyét. Az e problémának szentelt fejtegetését így zárta: „a frontvonalak (sic!)⁶ megállapítása egyáltalán nem könnyű feladat, még akkor sem, ha döntő kritériumként [...] a tudományos haladást, annak fő mértékeként pedig [...] a marxi-lenini felfogást és módszert, az ahhoz viszonyított közelséget vagy távolságot, közelítési és távoltartási (sic!), szélső esetben egyértelműen ellenséges tendenciát fogadjuk el.”⁷ Ugyanerre a bizonytalanságra utal, hogy az úgynevezett történész-munkaközösség 1949-ben meghirdetett ötéves tervében, kivált Andics Erzsébet jóvoltából, kivételesen nagy hangsúllyal szerepelt „a külföldi haladó történettudomány, mindenekelőtt a szovjet történettudomány eredményeinek rendszeres ismertetése”, valamint a marxista-leninista módszer kidolgozása.⁸ Ez azért is volt akkor oly sürgős feladat, mert a frissen hatalomra került kommunista párt vezetése mint gyorsan megoldandó feladatot tűzte a „történészfront” elé az elhű történeti kép megalkotását. Ez azonban nem ment valami könnyen, már azért sem, mert jószerivel senki sem tudta akkoriban, hogy mit hogyan kellene adaptálni a magyar történelemre a marxista-leninista-sztálinista világszemléletből. S noha

⁶ A kifejezés magyarázatához: a marxista-leninista-sztálinista történetírás hazai térfoglalása idején történészfrontként beszéltek az ideológiailag elkötelezett történészek szűkebb intézményi köréről, melynek feladatául szabták, hogy tegyen meg mindent a reakciónak titulált polgári történetírás emlékének (és művelőinek) a megsemmisítése érdekében.

⁷ *Elekes Lajos*: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bp. 1969. 108–109. Elekes szakmai profiljához és „marxi-lenini” elvhűségéhez lásd *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. passim, különösen: 455.

⁸ *Kövér György*: A magyar történettudomány első ötéves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. Erős Vilmos – Takács Ádám. Bp. 2012. 26.

ekkor valóban kezdetét vette a „tanulás folyamata”, az időnként változó ideológiai elvárásokhoz szabott történetírás nemegyszer „váltani kényszerült” a külső, a tudományon kívüli (politikai) körülmények közvetlen hatására. Így merőben más eszmei-politikai helyzet formálta a „helyes” marxista-leninista történeti álláspontot 1956, sőt 1968 után is. Ezért is állhatott elő tehát az a helyzet, hogy az MSZMP vezetése még az 1960-as években is úgy találta, nincs minden rendben a történetírással; többek közt azért sem, mert a történészek túlzott mértékben idegenkednek az elmélettől, ami a munkájukban felerősíti a pozitívista és objektívista tendenciákat. Ez így megint csak elbizonytalanítóan hatott a magukat addigra már hiteles marxista-leninista történészeknek tudó historikusokra. A korábban már idézett történész-ideológus, Elekes Lajos is annak a kényszerű beismerésének adott ekkoriban hangot, hogy: „Miután a követendő, a kívánatos irányvonal tekintetében nem állt rendelkezésre – a történettudományi munka vonatkozásában – világos és egyértelmű állásfoglalás, [...] a fejlődés meglehetősen spontán módon, nem egy vonatkozásban ösztönösen és alkalomszerűen alakult.”⁹

A még erre az időre sem teljesen kikristályosodott marxista-leninista történet szemlélet időbeli változatosságát és ingatagságát mutatja egyik ikonikus képviselőjének, Pach Zsigmond Pálnak a sajátos szakmai életútja is. Az 1940-es évek végén marxistaként színre lépő Pach 1952-ben könyvként is megjelentette első marxista-leninista szemléletben fogant munkáját; a szerző itt közvetlenül a magyar történelemre adaptálta Marxnak *A Tőkében* kifejtett elképzelését az eredeti tőkefelhalmozásról. Ez a megközelítés nyomban kanonizálódott, miután rá épült a vele szinte egy időben közreadott egyetemi tankönyv, a *Magyar gazdaságtörténet* több féléves új marxista tananyaga. Mindez nem sokáig tartott azonban, mert az évtized végén Pach radikálisan újragondolta a kora újkori magyar történelmet, bár továbbra is a marxista-leninista szemlélet keretei között maradt. Az *elkanyarodás–elméletet* kifejtő újabb műve tizenegy évvel előző munkája után látott napvilágot, csak éppen már egészen más koncepciót képviselt vele a szerző.¹⁰ Nem késett sokat ennek az újabb, szintúgy marxista-leninista történeti koncepciónak a kanonizálása sem, amely tíz éven belül megtörtént.¹¹

Mondhatnánk, nem bűn a tudományos szemléletváltás, akár még egyazon történész munkásságában sem. Feltéve persze, ha új kutatási eredmények, addig

⁹ Idézi: *Takács Ádám*: A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években. In: *Tudomány és ideológia* i. m. 96.

¹⁰ *Kövér György*: Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafordulása. *Századok* 154. (2020) 1255–1291.

¹¹ „A legújabb irodalomban a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés elkanyarodásának teoretikus megvilágítását nyújtja Pach Zs. Pál [ezen – Gy. G.] munkája, melynek fejtegetéseire elsősorban támaszkodtunk.” *Berend T. Iván – Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969. 375. S ugyanez áll a szerzőpáros magyar gazdaságtörténeti összefoglaló munkájára is: *Üök*: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 8–9.

ismeretlen empirikus bizonyítékok támasztják alá vagy sürgetik a mondott átértékelést. Itt azonban erről nem vagy alig lehet beszélni. Pach elsőként előterjesztett történeti koncepciója nem a források gondos tanulmányozásán alapult, mint ahogy utóbb kiötlött elképzelését sem támasztotta alá egy *minden jogos igényt* kielégítő anyagfeltáró kutatómunka. Mindkettő mélyén Marx, Lenin, sőt Engels műveinek az alkalomszerű tanulmányozása rejlett – tudományos fedezet gyanánt. Az elkanyarodás-elmélet kifejtésének szentelt könyv elméleti bevezető fejezete maga is erről árulkodik: a munka első tizenegy jegyzete (egy kivételével) kizárólag Marx és Engels egy-egy munkájára építve lenne hivatott megalapozni az új történeti koncepciót, ami nem meglepő, tudva, hogy Pach e könyve írásakor is komolyan vallotta, hogy „témánkat illetően sem az volt a baj, mintha túl sokat foglalkoztunk volna marxista elmélettel, elvi kérdésekkel [...], hanem épp ellenkezőleg az, hogy túl keveset, ill. nem eléggé alaposan foglalkoztunk velük”.¹² Az igazság kedvéért hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy az elkanyarodás-elmélet kifejtésének szentelt munka már nem nélkülöz némi saját eredeti levéltári kutatást sem.

Foglaljuk össze az eddig elmondottakat. Az úgynevezett marxista-leninista történetírás 1. mindig közvetlen politikai ráhatás jegyében végezte a maga dolgát; 2. eközben erősen fűtötte a deskriptív, különösen a faktográfia hajló történetírói pozitivizmus meghaladásának feszítő igénye;¹³ 3. egyedüli elméleti iránytűként a klasszikusok, Marx, Lenin, olykor Engels munkáit fogadta el iránymutatóként.

Ezzel azonban nem mondtunk el mindent a marxista történetírás jellegzetes szemléleti beállítottságáról. Közismert dolgokról kellene ezek után beszélni, amelyeket azonban terjedelmi korlátok miatt itt nem bonthatok ki. A hamisítatlanul marxista-leninista társadalom- és történetiszemlélet követője feltétlen híve a fejlődés elvének, és annak is, hogy az emberi életet olyan társadalmi törvényszerűségek szabályozzák, amelyek materiális hatóerők formájában ismerhetők fel (ez utóbbi a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának az elgondolása). Különösen fontos mostani tárgyunk szempontjából, hogy ez a fajta világnézet valamely magasabb *gyakorlati* feladatnak rendeli alá a tudományos megismerést: „s ez a feladat a társadalmi, történelmi valóság világának forradalmi birtokbavétele, *forradalmi* újjáépítése”.¹⁴ Következésképpen, szól tovább a marxi gondolat idézett értelmezése, „a történelmi megismerésben sem arról van szó, hogy »megismerjük« a történelem világát, vagyis, hogy pusztán szemléletileg ábrázoljuk saját fogalmainkban a történelem fejlődésének »objektív« logikáját: arról

¹² Idézi: *Kövér Gy.*: Kanyarodás keletre i. m. 1284.

¹³ Ebben a fő szellemi ellenfélnek tartott szellemtörténet-íráshoz hasonló indítékok vezetik a marxistákat. Vö. *Szekfi Gyula*: Politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 410.

¹⁴ *V[alentyin] F[erdinandovics] Aszmuusz*: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 157.

van szó, hogy »megváltoztassuk« a történelmi valóság világát, hogy átalakítsuk a milliók forradalmi társadalmi tevékenységének folyamatában”.¹⁵ A szüntelen emberi cselekvés diktátumának alárendelt (történelmi) megismerés e fogalma – ha érvényesnek fogadjuk el a marxi történetfilozófia eme „világtörténelmi jelentőségű” hozadékát –, nyomban meg is magyarázza, hogy miért vált, miért válhatott a történetírás oly mértékben kiszolgáltatottá a kommunista politika instrumentálzó törekvéseinek. Azért, mert hiányzott belőle mindennemű megismerői autonómia, amely pedig elengedhetetlen feltétele a *sine ira et studio* historista elvében fogant tárgyyszerű és tárgyilagos szellemi ténykedésnek. Egy ilyen összefüggés fényében már érthető és egyben igazolható is az a fajta ösztönös irtózás az úgymond értékmentes, a „dezideologizálást és a filozófiától való elfordulást” szorgalmazó, azt netán előtérbe helyező megismerői ethosztól, mellyel az úgynevezett polgári történetírás állítólag lemond a tudományosság igényéről: „az ilyenféle lemondás nem annyira a szakszerűség igényével magyarázható [...], hanem sokkal inkább a tudományosságtól általában, a marxi-lenini értelemben vett tudományosságtól pedig különösen elforduló, a szakszerűség palástjában lényegileg szakszerűtlen, a tudományosság ürügyén alapjában tudománytalan állásfoglalás jele” – szól a marxista-leninista történetírói ars poetica korabeli megfogalmazásban.¹⁶

Nem amiatt szolgál a marxi-lenini elvi alapokon nyugvó történet szemlélet a múlt valóságának *egyedül* igaz képével, mert maradéktalanul képes megfelelni a racionális megismerés diszciplináris követelményének; egyes-egyedül az teszi erre képessé, hogy a „szükségszerű” történelmi haladás előmozdítása érdekében fejt ki áldásos tevékenységét. Miután Marx, majd a nyomában haladva Lenin elméletileg már kellőképpen tisztázta a haladás törvényét és egyúttal kijelölte a fejlődés további útját, amely majd követi a proletárforradalmat és idővel megteremti az osztály nélküli társadalom kívánatos világát, a történész előtt álló megismerési feladat így szól: hitelesen feltárni a valóságot. Ez pedig azért lehetséges, mert annak a történetfilozófiai felvilágosultságnak a birtokában teszi ezt a historikus, amellyel a marxi és lenini tanítások szolgálnak számára. Így oldódik fel a megismerő szubjektum az objektumban a történelmi cselekvés eme kivételes pillanatában. Ilyenformán: „A történettudomány, létezése óta első ízben, vezet bennünket a társadalmi »gyakorlat« kellős közepébe [...]. Csak a »világ megváltoztatásában« való részvétele arányában, csak a »forradalmi gyakorlat« folyamatában található meg a történetfilozófus azokat az eszközöket, amelyek alkalmasak arra, hogy valóságosan megoldja a megismerés azon feladatait, amelyeket a tudománya elébe állított.”¹⁷ Semmi szükség sincs

¹⁵ Uo. 158.

¹⁶ Elekes L.: Korszerű műveltség i. m. 67.

¹⁷ Aszmuş, V. E.: Marx és a polgári i. m. 165–166.

tehát ezek után holmi episztemológiai tanokra és magát a tudományos eljárásmodot szabályozó praktikák külön ismeretére, tekintve, hogy az általános forradalmi (társadalmi) praxis önmagában garantálja a valóságnak (az igazságnak) a korrespondencia elve szerint való „tudományos” megismerését.

Ez így, mondhatni, ontológiai funkciót és értelmet kölcsönöz magának a megismerés aktusának is, amely azáltal ölti végül magára a tudomány jellegét, hogy egyszersmind objektív hatóerővé válik: „a marxi-lenini eszmeiség értelmében [...] a lényegre törő tudományos tárgyyszerűség és a haladás oldalán való elvi-politikai állásfoglalás, az így értett pártosság nem tagadja, hanem feltételezi és kiegészíti egymást. Egységet alkot, s felfogásunk szerint éppen ez az egység a korszerű tudományosság egyik alapkövetelménye” – szól a marxista-leninista krédó hazai hangszerelésben.¹⁸ A vélt (valójában illuzórikus) szellemi autonómiáját a pártosság jegyében feláldozó történettudós, a marxi-lenini tanítás értelmében, a fejlődés objektív törvényeit felismerve járul hozzá a haladás szakadatlan folyamatához; ez azonban nem történhet meg anélkül, hogy ne valamilyen előzetesen elfogadott premissza segítségével fogjon hozzá a kusza és értelmetlen történeti anyagban való eligazodáshoz. Ebből adódóan: „A történelem [...] elkerülhetetlenül elvezet az elméletig, a genetikus magyarázat pedig a törvények, vagy a törvények összességén keresztül történő magyarázatig.”¹⁹

Az idézett megállapítás azon ritka alkalmak egyike, amikor a marxi-lenini szemlélet híve – konfrontálódva a neo-pozitivistá tudományelmélet egynemely episztemológiai tanával –, ha mégoly szerény módon is, de legalább megkísérel körvonalazni egyfajta marxista történeti megismerés-elméletet. Ez a szintén deduktív magyarázóelveket hirdető Popper-Hempel modell²⁰ ellenében megfogalmazott marxista episztemológia, legalábbis a történeti magyarázat vonatkozásában, annyiban korrigálná csupán az „idealista” felfogást, hogy a maga részéről nem korlátozná a törvényből (is) levezetni szándékolt történeti magyarázat hatályát valamely egyedi történésre, hanem korlátlanul kiterjesztené azt a teljes társadalmi komplexumok magyarázatára. A marxi-lenini felfogás szerint való dedukció, a törvényből magyarázott valóság csak ebben az esetben kínál a történész számára valóban holisztikus látásmódot. „Nem egy adott esetre mesterségesen konstruált »egyetemes törvény«

¹⁸ Elekes L.: Korszerű műveltség i. m. 68.

¹⁹ [Igor] Sz. Kon: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. A Popper-Hempel-féle séma és kritikái. In: Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Vál. Huszár Tibor. Ford. Könczöl Csaba. Bp. 1974. 216.

²⁰ Ennek a lényege röviden így fogalmazható meg: „Egy *specifikus esemény* oksági magyarázatát megadni annyit tesz, hogy az eseményt leíró kijelentést levezetjük a premisszák két fajtájából: néhány *egyetemes törvényből* és néhány szinguláris vagy *specifikus* kijelentésből, melyeket *specifikus kiinduló feltételeknek* nevezhetünk.” Karl Popper: A historicizmus nyomorúsága. Ford. Kelemen Tamás. Bp. 1989. 133. (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

– amilyenel Karl Popper kísérletezik –, hanem a szociológia, a politikai gazdaságtan, a pszichológia és a többi társadalomtudomány által felfedezett és történelmi anyagra konkretizált reális tudományos törvények azok, amelyek valóságos elméleti alapot szolgáltathatnak a történelmi magyarázathoz.”²¹

Tegyük félre ezúttal az idézetben foglaltakkal kapcsolatban azokat a lehetséges ellenvetéseket, amelyek megfogalmazhatók lennének a társadalmi törvény ezen definíciójával szemben, beleértve a Poppernek és Hempelnek címzett bíráló feltűnő pongyolaságát is. A lényeg itt annyi, hogy Kon vázlatosan kifejtett episztemológiai elgondolása, mint egy, a történelmi episztemológiát képviselő elképzelés a történelmi magyarázat deduktív logikán nyugvó felfogását tagadva fogalmazódik meg. Ami korántsem tűnik véletlennek, mivel a marxi-lenini történelemmagyarázat a legkevésbé sem ambicionálja egy önálló történelmi episztemológia kimunkálását. Ennek az okát abban látjuk, hogy a marxi-lenini történelmi tudat(osság) semmisnek tekinti a megismerés önmagában vett világát, amit az objektívként posztulált világ ontológiai kategóriájában rejt el. A marxista tanban ezt a törekvést fejezi ki a termelési módok egymást követő szekvenciáinak a fogalma; ezek a stádiumok a haladás, a fejlődés szükségszerű lépcsőfokai egy teleológiailag meghatározott történelmi pályán. A „társadalmi formákat” termelési módként elgondoló marxista felfogás az anyagi termelés fundamentumára vezeti vissza a társadalmi totalitás így értett fogalmát; ezzel pedig egy olyan monisztikus elképzelést sugalmaz, amely az alapra és a felépítményre tagolt társadalmi egészt vizionálja.²² Ez így egy szubsztantív, nem pedig egy analitikus történetfilozófiai koncepciót alkot, amelynek – értelemszerűen – nincs, nem lehet mondanivalója a szorosán vett történelmi megismerés számára.²³ A történelmi episztemológia részletes kifejtésére ugyanis kizárólag az analitikus történetfilozófia gondolati tere biztosít lehetőséget, amely a megismerést magát valamelyest autonóm és nem teljesen függő helyzetben lévő létezőként tételezi.

A historiográfia mellett az elméleti kérdések iránt is érdeklődő és *bevallottan* marxista történész, Glatz Ferenc²⁴ maga is érezte a marxista történelmi episztemológia kínzó hiányát, amikor keserűen megállapította: e területen „az összegző igényű vizsgálat elmaradt. S ezt majd csak a következő évtizedek bizonyára

²¹ Kon, I. Sz.: A történelmi magyarázat i. m. 216. A polgáriként elkönyvelt tudomány belátásainak a részbeni befogadására sincs hajlam a marxista-leninista történelmi diskurzus részéről, melynek művelői az úgymond magasabb rendű, a marxizmus-leninizmusban testet öltő tudományosság nevében könyörtelenül törnek pálcát az úgynevezett polgári történetírás felett; következőképpen még magának a történelmi episztemológiának a létjogosultságát sem ismerik el. Vö. *Elekes Lajos*: Történelmi ismeret – szocialista tudat. Bp. 1968.

²² Az elképzelés konzekvens kifejtése: *Tökei Ferenc*: A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1968. 31–70.

²³ A szubsztantív és az analitikus történetfilozófia fogalmi megkülönböztetéséhez: *Arthur C. Danto*: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge 1968. 1–16.

²⁴ *Glatz Ferenc*: Historiográfia és a történettudomány elméleti kérdései. *Magyar Tudomány* 26. (1981) 526–534.

tovább izmosodó kutatásai hozzák meg.”²⁵ Ez azonban (legalábbis idehaza) máig sem történt meg, így nem csoda, ha a saját történeti episztemológiai áttekintésében egy szó sem eshetett bármiféle marxista történeti ismeretelméletről.²⁶ Ezúttal még csak érintőlegesen sem foglalkozhatunk a marxista vagy annak tetsző történeti episztemológia nemzetközi (kelet-európai) diskurzusával (M. A. Barg, A. J. Gurevics, Jerzy Topolski), mely utóbbi nem igazán változtat a fenti lehangelő képen.²⁷

A szóban forgó hiány pótlása végett Glatz felvetett néhány olyan kérdést is, amelyek szerinte mind ide tartoznának, úgymint „a megismerési folyamat egyes szakaszainak” a tanulmányozása (adatgyűjtés, csoportosítás, verifikálás, következtetés), „a történeti kutatómunka azon logikai” elemeinek a vizsgálata, mint a tipizálás, az értékelés és magyarázat, a hipotézis, az axiológiai kritériumok helye és szerepe, valamint a fogalmak szüntelen újraalkotása. Végül fontosnak tartaná külön is megvizsgálni „a történeti megismerő tevékenységet [...] befolyásoló [...] társadalmi-politikai körülményeket, tényezőket”. Ő sem jut azonban tovább a fenti kívánságlistánál a kérdés tárgyalásának szánt néhány oldalon.²⁸ Ami nem is csoda, hiszen ennek a megismerési metodológiának a kidolgozása úgyszólván megengedhetetlen engedmény lenne a tisztán marxista-leninista történeti világkép szempontjából, mert utat engedne az objektivizmus „mint a különböző polgári [történetírói] irányzatok gyakorlatában fellelhető módszer” korlátlan érvényesülésének. Ez a *módszer* pedig azért is különösen veszélyes – érvel Elekes a következetes marxista-leninista álláspont nevében –, mert „a pártatlanság, objektivitás tetszetős jelszava – legalábbis az érdeklődők [a gyanútlanok? – Gy. G.] köreiben – még hosszú ideig fenntarthatja a polgári tudományosság objektivista (tehát

²⁵ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. Bevezetés helyett. In: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk., bev. Uő. Bp. 1977. 31–32.

²⁶ *Gyáni G.*: A történeti tudás i. m.

²⁷ *M. A. Barg*: A történeti tény: struktúra, forma, tartalom. *Világtörténet* 1978. 28. sz. 5–40.; *A. J. Gurevics*: Mi a történeti tény? Ford. Kövér György. In: *Történetelméleti i. m.* 186–216.; *P. F. Lahtyin*: A hipotézis szerepéről. Ford. Kövér György. In: *Történetelméleti i. m.* 234–255. Megjegyzem, az a Gurevics, aki a francia mentalitástörténet-írást adaptálta konkrét történeti vizsgálódásaiban, feltételesen tekinthető marxista historikusnak. Vö. *A. J. Gurevics*: A mentalitás problematikája a kortárs historiográfiában (1989). Ford. Ilyash György. In: *Conexus. Thesaurus scientiarum. I. Környezet*. Szerk. Forgó Melinda – Ilyash György. Bp. 2010. 161–169. A történetteoretikus lengyel Jerzy Topolski pedig (akitől soha egy sor sem jelent meg magyarul, de más kommunista országban sem!) nem a marxista, hanem az analitikus történetfilozófiai beállítottságával szerzett magának nemzetközi elismerést, bár az analitikus történetfilozófusok, például William H. Dray, ennek ellenére marxista elméletalkotóként értékelték őt. *Postmodernism gives us an opportunity for changing our mentality. Interview with Jerzy Topolski*. In: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Ed. Ewa Domańska. Charlottesville 1998. 114–137. Továbbá: Dray recenziója Topolski *Methodology of History* című könyvéről. *The Journal of Modern History* 50. (1978) 493–494.

²⁸ *Glatz F.*: Kérdések a történelem i. m. 32–35. (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

a tárgyilagosság örve alatt nem objektív, hanem polgárián pártos) közlési módjának a hitelét, és ezzel sokakat dezorientál a helyes orientálás helyett”.²⁹

Ha pedig így áll a dolog, akkor különösen nehéz kategorikusan eldönteni, hogy vajon marxista-leninista-e vagy sem egy adott történeti munka, ha egyébként kielégíti a historizmus történetírói (szakmai) kívánalmait. Ez a kérdés már a marx-lenini történetiszemlélet korabeli propagandistáinak is komoly gondokat okozott. Térjünk vissza e kérdést illetően a szemléltető példaként korábban gyakran citált Elekes Lajoshoz, aki a maga nem túl szofisztikált módján öntötte nyelvi formába a marx-lenini történetiszemlélet öndefiníciós kliséjét. A marxista-leninista történeti gondolkodásmód egyik jellegzetességét a történetiség elvéhez való hűségben jelölte meg szerzőnk, ily módon: „Elsősorban a gondolkodásmódnak azt a történelmi tények és összefüggéseik elemzésén iskolázott válfaját értjük [ezen – Gy. G.], amely arra képesít és ösztönöz, hogy minden jelenséget összefüggéseiben, keletkezésében és változásában, vagyis történeti fejlődésében, történelmi módon és ennek megfelelő szemlélet birtokában, röviden: történelmileg vizsgáljuk.”³⁰ Ez azonban, jegyezzük meg, a legkevésbé sem a marx-lenini történetfelfogás kizárólagos sajátja, hiszen a történetírói historizmusnak is már az eredeti hitvallását képezte. Az az Elekes, aki egyáltalán nem marxista, sokkal inkább szellemtörténész historikusként indult a pályáján és egynéhány kollégájával (Ember Győzővel, Mérei Gyulával) együtt majd csupán 1945 után váltott szemléletmódot, ezzel szintűgy tisztában volt. Amikor tehát az általa így definiált marxista történetírás és a historizmus között konstatált kétségtelen hasonlóságot cáfolni próbálja, akkor az utóbbit idealista és metafizikai beállítottsággal, valamint azzal vádolja meg, hogy „valamiféle »pánhistorizmus« hibájába” esik. Ez utóbbin azt érti, hogy a történetírói historizmus állítólag magának vindikálta és vindikálja manapság is „a tudományok csúcának, minden dolgok végső és teljes, sőt egyedül érvényes értelmezőjének rangját”.³¹ Az ezekből fakadó különbség szerinte oly „szemetszúróan nyilvánvaló” és „oly világos, hogy hosszas elemzésére, cáfolatára aligha van szükség”.³² Ekként futamodik meg tehát történetész-teoretikusunk a bizonyítás terhének a vállalása elől, holott felettébb kétséges a két történeti „iskola” közötti állítólagos különbség hangoztatott ténye, ha nem a deklarált elméleti ambíciókat, hanem a marxizmus akkori égisze alatt ténylegesen művelt gyakorlati történetírást magát tekintjük. Mert az bizony többnyire nem nagyon különbözött a jól bejáratott történetírói pozitívizmus és historizmus gyakorlattól. Legföljebb, ha éppen szükségesnek tűnt, a „vörös farkok” sem hiányzott belőle,

²⁹ Elekes L.: Korszerű műveltség i. m. 70. Ezzel azonban nem kívánám egybemosni Glatz és Elekes szemléleti pozícióját.

³⁰ Uo. 40.

³¹ Uo. 41–42.

³² Uo. 43.

ezzel is nyilvánvaló tanújelét adva annak, hogy az adott történeti mű szerzője igenis birtokában van a kívánatos „marxista felkészültségnek”. S mit szóljunk végül a historista „polgári” történetírásnak felrótt „pánhistorizmus” vádjához a marxista-leninista történeteszmélet és tudományosság szüntelenül kinyilatkoztatott, közismert hübriszének a fényében?

Igaza lenne tehát Glatz Ferencnek, aki szerint a marxista történetírói igények „az 1980-as évekre már kikoptak a szakmai fórumokról. Ugyanígy kikoptak a marxizmus klasszikusaira hivatkozások az 1970-es években [...] Ezzel a történettudomány részéről megindult az emancipációs harc a marxista ideológia intézményrendszerén belül is. [...] A bélyegzés tehát, a marxizmusnak mint államvallásnak megkövetelése, a rendszer utolsó éveire kiveszett, de tegyük hozzá, kiveszett az az igény is, hogy a marxizmust mint a világ minden pontján komolyan vett eszmerendszert a szaktudomány szintjén értelmezzük.”³³ Úgy véljük, hogy nem éppen így festett a helyzet akár még a Kádár-kor végén sem. Ezt a kérdést vitatjuk most meg a következő fejezetben.

A marxista kánon intézményes garanciái

A marxi-lenini történeti gondolkodás elhalványulását, sőt annak maradéktalan eltűnését vizionáló kijelentés szerzője maga sem szakított gyökeresen 1989 előtt ezzel a világnézettel. Olyannyira nem, hogy a korszerű történeti tudást népszerűsítő Glatz külön is kiemelte az általa szerkesztett public history folyóirat, a *História* első számának szerkesztői beköszöntőjében, hogy a *marxista* történész másoknál inkább fájjalja, ha a kapcsolata megszakad a nagyközönséggel.³⁴ Égetően fontos ugyanakkor a marxista-leninista történetkép széles körben való terjesztése, amelyet Glatz azzal indokolt 1980-ban a párt ideológiai szakfolyóiratában, hogy: „A történelem ilyen felfogása szerves része volt a marxi és a lenini társadalominterpretációnak, s nem valamiféle doktriner szaktudományos álláspont annak a követelménynek a hangoztatása, hogy a közgondolkodás formálását is e felfogás irányába kell mozdítani.”³⁵ S ezt a krédóját Glatz később sem vonta vissza!

Mennyiben csupán látszat, és mennyiben valóság a marxista-leninista történetfelfogás akkori hegemoniája, legalábbis annak kétségtelen jelenléte a hazai

³³ Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. Történelmi Szemle 53. (2011) 323–324. Újraközölve: *Uő*: Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Bp. 2016. 851–862. A szöveg elsőként 1991-ben hangzott el – előadás formájában!

³⁴ Köszöntjük az olvasót. *História* 1. (1979) 1. sz. 2.

³⁵ Glatz Ferenc: Történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle 35. (1980) 1. sz. 56. Sajat ekkori marxista-leninista meggyőződéséről nyíltan vall: *Glatz F.: Kérdések a történelem i. m. különösen 49.; Uő: Historiográfia és a történettudomány i. m.*

tudományos diskurzusban? Abban igazat adhatunk a fent idézett szerzőnek, hogy az 1950-es, sőt még az 1960-as évekhez képest is némileg megváltozott a késő Kádárkorban a marxista-leninista történetiszemlélet szaktudományos helye és szerepe. Egy percig sem állíthatjuk azonban, hogy kikopott, sőt egyenesen kiveszett volna a történetírásból ekkoriban a marxizmus szaktudományi adaptálása. Szisztematikus vizsgálódások nyomán lehet majd bizonyítani, hogy az alap és felépítmény, valamint az osztályelmélet fogalomkészlete, hogy kiragadjunk néhányat a hamisítatlan marxista fogalomkészletből, még mennyire jelen volt akkoriban is a történetírói diskurzusban. Az már csak hab a tortán, hogy olykor még a köztudottan nem marxista beállítottságú, nem akként számontartott historikusok is indítva érezték magukat a „vörös farok” alkalmankénti szerepeltetésére egyes munkáikban; talán azért is, mert ezzel biztossá kívánták tenni (netán meghálálni), hogy újra teret nyerhettek az akadémiai történetírás műhelyeiben. Mindezek tekintetében különösen beszédes a történész szakmából két évtizedre kitiltott, sőt 1956 után egy időre be is börtönzött Kosáry Domokos esete, aki épp ez időben tett hitet az alap és a felépítmény marxista-leninista gondolati konstrukciója mellett történetesen annak a szándéknak a jegyében, hogy az egyik fő történeti munkáját koncepcionálisan megalapozza.³⁶

Talán ennél is fontosabb tisztáznunk, hogy valójában mi éltette ezt az – állítólag – egyre jobban kiüresedő és mindinkább historista (értsd: egyre szakszerűbb), a történetírói forráskutatás szolid bázisán nyugvó, de változatlanul marxistaként aposztrofált történetírást? Hogyan képviselheték (érvényesíthették) tehát historikusaink a marxista szemléletmódot, ha többé már nem a nagy elméletnek a történelem tényanyagára való közvetlen rávetítése és nem is csupán Marx, Engels, Lenin (és korábban Sztálin) folytonos idézése, és nem is csak bizonyos marxista fogalmi konstrukcióknak és magyarázó modelleknek (termelőerők és termelési viszonyok dialektikája, az osztályharc egyetemessége, az alap és felépítmény dualizmusa) a folytonos szerepeltetése tette hitelesen marxistává a történeti elbeszéléseket? Hiszen ez a címke később sem tűnt el a színről, amiről bárki könnyen meggyőződhet, ha kézbe veszi a korabeli történetírói termést.

Megítélésem szerint az egyes történetkutató- és oktató intézmények éltették tovább a marxista szaktudománynak ezt a fajtáját, úgymint az egyetemi történész és ideológiai képzés, továbbá az akadémiai kutatóintézet és az általa fémjelzett történetírás; végül pedig ennek az intézményi körnek a képviselőjében jeleskedett a nemzeti mesterelbeszélés, az országtörténeti összefoglalás számtalan produkuma is. Vegyük tehát szemügyre a történeti tudás ez utóbbi, jól megragadható marxista intézményi képviselőjét.

³⁶ *Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle 17. (1974) 438.; Uő: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 12.*

Minden mesterelbeszélés a történeti tudás kánonját megteremtve és azt huza-mosabb ideig fenntartva teljesíti be a maga rendeltetését. A történetírói historizmus kezdeti térfoglalása óta a múlt nemzeti történet formájában megoldott elbeszélése jelenti a történeti kánon legközkeletűbb formáját.³⁷ Ebbe a kánonképzésbe kellett a marxista-leninista-sztálinista történetírásnak is minél előbb bekapcsolódnia ahhoz, hogy egyáltalán igényt formálhasson az érvényes történeti tudásra, a saját igényeihez szabott történeti tudatosság széles körű elfogadtatására. Ezért is tűzték ki célul az illetékesek (a politikusok!) már a történetírás kommunista és marxista gleichschaltolásának első percében egy összefoglaló magyar történet – egyelőre még általános iskolai tankönyv – megírását. S ugyancsak ez az akarat táplálta a marxista országtörténeti szintézisek elkészítésének további szüntelen törekvését.³⁸ Így és ennek nyomán látott végül napvilágot az 1960-as évtized derekán az első számottevő marxista országtörténeti kézikönyv, melynek főszerkesztője, Molnár Erik az előszóban egyáltalán nem titkolta a marxista kánonteremtés kifejezett szándékát. „Történetírásunk újabb fejlődéséből következik a szerzők törekvése az egyes történeti folyamatok, irányzatok és személyiségek osztályharcos szellemű és ugyanakkor objektív értékelésére.” Majd pedig hozzáfűzte: a sok szerző „közös marxista történet szemlélete [...] nagymértékben biztosítani tudta a kötetek egységét”.³⁹

Döntő volt e téren, hogy a vállalkozás háttérben az a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete állt, amely – az 1949. évi megalakulása óta – a hivatalos marxista történetírás fő, ha nem is egyedüli letéteményesének számított. Legalább ennyire fontos volt továbbá, hogy az egyszerre több irányból érkező szerzőgárda egységesnek mutatkozott a főbb szemléleti kérdésekben, implicite ezzel is azt bizonyítva, hogy ténylegesen létezik egy széles körben osztott marxista történeti kánon a magyar történelem vonatkozásában.

Az eredményes kánonképzésnek ez a módja, tehát a szervezeti koncentráció és a szerzőgárda egyöntetű kiállása egy bizonyos szemléleti (valójában a marxista) platform mellett a későbbiekben is meghatározónak bizonyult, midőn a tízkötetes „magyar történet” elkészítése napirendre került. Ez alkalommal szintúgy az akadémiai kutatóintézet volt hivatva garantálni, hogy a nagyszabású vállalkozás sikerrel érvényesítheti ezt a szemléleti egyöntetűséget, és kellő garanciával szolgál arra is, hogy immár marxista fogalmi keretben alkotható újra a tízkötetes millenniumi *A magyar nemzet*

³⁷ A kérdésről bővebben lásd *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2015.; *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Eds. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke 2010.; *Stefan Berger – Christoph Conrad: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015.

³⁸ E kérdés tárgyalásakor a következő tanulmányra támaszkodtunk: *Gergely András: Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tízkötetes” Magyarország története*. In: *A magyar történetírás i. m.* 206–213.

³⁹ *Magyarország története I–II*. Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. I. 5., 6.

története. A vállalkozás kitervelőinek a szándékai szerint az új tízkötetes országtörténet ugyanakkor inkább a két háború közötti úgynevezett Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* leváltását, e munka kánon jellegének a hatástalanítását célozta volna.

Már a szerkesztőbizottság maga is 28 nagy presztizsú tudóst tömörített, és e szám sokszorosára rúgott a végül elkészült nyolc kötet teljes szerzői gárdája. Ha a szerkesztő-koordinátor Molnár Eriknek a kétkötetes vállalkozás tíz történész szerzője marxista szemléleti egységének a megteremtése is már gondot okozott,⁴⁰ el lehet képzelni, hogy milyen komoly feladat hárult a tízkötetes vállalkozás szerkesztőire, hogy a megkívánt marxista mederben tudják tartani az ennél jóval népesebb történész-szerzőgárdát. Erre az eszmei célra szolgáltak (volna) az előzetes kötetvita, valamint az egyes konceptuális kérdésekről rendezett műhelyviták,⁴¹ ahol a résztvevők nem az utólagos számvetés jegyében reflektáltak az időközben megjelent munkára, mint történt a Molnár Erik-féle vállalkozás esetében.⁴²

Az országtörténeti szintézisek készítésének folytonos napirenden tartása és az elkészült munkák korabeli eszmei-ideológiai funkciója egyaránt a marxizmus történettudományi hegemoniáját, legalábbis annak a látszatát volt hivatva megteremteni és fenntartani. Ez azzal egyenértékű, hogy a mainstream történetírás állítólagos marxista-leninista szemléleti beállítottsága egy idő után, az 1960-as évektől biztosan, mindinkább egy ilyen intézményi, szakmapolitikai és egyúttal hatalmi védnökség fennhatósága alá került. Ezen azt értem, hogy az akadémiai kutatóintézet történészeinek, valamint az ELTE vezető történész oktatóinak a történeti munkái képezték ez időben a marxista-leninista eszmeiség zsinórmértékét (ami viszont 1956 előtt még nem feltétlenül volt így). Egy konkrét példával élve: azért képviselhette Pach Zsigmond Pál a kora újkori magyar történelem konceptuális megítélésében a kanonizált marxista felfogást, mert – 1966 után – ő lett az Intézet főigazgatója, ráadásul már azt megelőzően is az intézmény igazgatója (vagy az igazgatóhelyettese) volt Molnár Erik mellett és alatt. Nem azért vált azonban Pach a kánonképzésre

⁴⁰ Uo. 6.

⁴¹ Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968.; Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Bp. 1971.; *Varga F. János: Magyarország két világháború közötti történetéből.* Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. Történelmi Szemle 17. (1974) 655–663. Emellett az egyes kötetekről, az elkészült kéziratok sokszorosítása nyomán, olykor egész napos megbeszéléseket is tartottak, melyekről időnként írásos beszámoló is napvilágot látott, mint ahogy azt a fenti hivatkozás is mutatja.

⁴² Ankét a „Magyarország története” című kétkötetes műről. Bp. 1967. R. Várkonyi Ágnes egy konferencián elmondta: Molnár Erik a kötet minden egyes szerzőjével – az általuk készített egyes kéziratokról – külön-külön is beható szakmai megbeszélést folytatott a saját lakásán. A változás e téren abban állt tehát, hogy amíg az 1950-es években (a Rákosi-érában) Révai József és közvetlen pártközpontbeli munkatársai még maguk cenzúrázták az akkori szintézisekhez készített kéziratokat, addig a Kádárkorban az előzetes cenzúra már ebben a szakmaibb formában élt tovább, anélkül, hogy végérvényesen elenyészett volna. A Révai-féle politikai cenzúra eme gyakorlatáról Hanák Péter beszélt egy, az 1980-as években az MTA Történettudományi Intézetében rendezett szűk körű vitán.

felhatalmazott kutatóhely (egyik) vezetőjévé, mert bizonyítottan marxista-leninista szellemben alkotott volna. 1949-ben, amikor a Teleki Intézetből megalakult Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesévé kinevezték, még nem sokat lehetett tudni arról, hogy miként néz ki valójában a marxista-leninista történetírás, és milyen történelmet fog majd Pach Zsigmond Pál írni. De miután kezdettől ő volt ennek az Intézetnek a második, majd az első számú vezetője, személy szerint felhatalmazást nyert arra, hogy ő diktálhassa az éppen aktuális marxista-leninista történeteszemléletet adott történeti kérdésekben. Így háramlott át a marxizmust illető intézményi legitimitás annak egyes vezetőire és munkatársaira. Külön és itt most nem vizsgálható kérdés, hogy miért nem működött ez az intézményi logika az úgynevezett Molnár Erik-vita során, amikor pedig az Intézet főigazgatója, Molnár Erik hiába vindikálta magának a marxista címkét, végül magára maradt ebben az általa kiprovokált széles körű történeti vitában. Talán Molnár korai (1966-os) halála is szerepet játszott abban, hogy az általa olyannyira erőszakolt osztályharcos és bőszen antinacionalista történeteszemlélet végül nem emelkedett a kánon rangjára.⁴³

A marxista-leninista történeti kánon hasonlóan szilárd intézményi alapokat nyert a Molnár Erik, majd pedig a már egyedül Pach Zsigmond Pál által vezetett intézet védnöksége alatt folyó kutatómunkákban. A kortársak (a politikai vezetést is beleértve) emiatt értékelték úgy a kétkötetes, majd a tízkötetes szintézis munkákat, mint a marxista-leninista történeteszemlélet mintateremtő produktumait; egyszerűen azért, mert mindkettő mögött annak a kutató intézetnek a hitelesítő pecsétje állt, amely a késő Kádár-korban a marxista eszmeiség imázsát árasztotta magából.⁴⁴ Jóllehet szép számban akad(hat)tak olyanok is ezen összefoglaló történeti munkák szerzői között, akik nem éppen a makulátlan marxizmusukról voltak híresek; és a tízkötetes *Magyarország története* paratextusaiban (az Előszókbán és a fülszövegekben) sem (mindig) találni már nyomát a marxista-leninista szemlélet melletti elkötelezettség korábban elengedhetetlen deklarálásának. Ám ennek akkor már nem volt különösebben nagy jelentősége.

⁴³ A kérdés megvilágításához hasznos szempontokkal járul hozzá: *Szabó Miklós*: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: *Uő*: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok. Bp. 1989. 237.; *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történetész-vitája. *Századok* 142. (2008) 1536.

⁴⁴ Az Intézet fennállásának 25. évfordulójára emlékezve így árasztotta magából ezt az imázst az akkori vezetés: „A párt tudománypolitikai elveiben Intézetünk a tudomány felvirágzásának nagy ösztönzőjét üdvözölte [...]. Nemcsak védekezni akarunk a *burzsoá* ideológia ellen, hanem *terjeszteni* is a *marxista* eszméket. Nemcsak *bírálni* kívánjuk a polgári tudományt, hanem minden vonatkozásban *jobbat produkálni*.” *Pach Zsigmond Pál – Ránki György*: A Történettudományi Intézet 25 éve. *Történelmi Szemle* 17. (1974) 475. (Kiemelések az eredetiben – Gy. G.) Ettől a rituális alkalmi megszólalástól függetlenül Ránki György egész történetírói teljesítménye egyetemes jelentőségű szaktudományos fejlemény volt. *Vö. Gyáni Gábor*: Történetírói a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: *Uő*: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp. 2018. 213–233.

Azt viszont ennek ellenére sem állíthatjuk minden további nélkül, hogy sima és töretlen út vezetett ehhez a késő Kádár-kori állapothoz; még kevésbé mondhatjuk, hogy teljesen eltűntek volna ez időre a marxizmus–leninizmushoz következetesen, tehát a dogma erejével ragaszkodó historikusok, és az ilyen kutatói műhelyek. Valójában még akkoriban is folytak az olykor nyílt, többnyire viszont látens hatalmi küzdelmek a marxista hitelesség kérdése körül. Köztudott a Révai- és Andics-féle történetiszemlélet utóvédharca a Molnár Erik által vezényelt ötvenhat utáni marxista-leninista eszmeiséggel, amelynek csak látszólag vetett véget a kétkötetes *Magyarország története* által fémjelzett új marxista kánon megjelenése. Nem véletlen, hogy Mód Aladár, az ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszékének vezetője, a Révai-féle történetiszemlélet ekkor legaktívabb és legtekintélyesebb képviselője meglehetősen fanyalgó hangon kezdett bele a mondókájába a könyv utólagos megvitatására összehívott értekezleten: „annak idején – megvallom őszintén – elég vonakodva nyúltam hozzá ehhez a könyvhöz, elsősorban azért, mert tartottam attól, hogy a könyv egészében vagy nagy részében a Molnár Erik által kezdeményezett történész polémia vonatkozásait fogja kielezni. Őszintén megmondom, amikor elolvastam, áttanulmányoztam a könyvet, örültem annak, hogy [...] a Magyarország története két kötetének alapvető iránya nem ebben a polémiai csúcspontban ki”.⁴⁵ Olyasvalaki szavai voltak ezek, aki tisztában volt vele, hogy kicsúszóban van, vagy már egészen ki is csúszott a kezéből a marxista-leninista történetírás kánont teremtő hatalma. Az anketon előadott és egyes részkérdésekben hosszan elmerülő bírálata ékesszólóan bizonyította, hogy Mód nem könnyen nyugodott bele a vereségébe. Az utóvédharc számos további eseménye szintén ezt látszik tanúsítani. Hadd utaljak ebben az összefüggésben arra a gazdasági mechanizmus bevezetésének az évében, 1968-ban (!) lezajlott polémiára, amely Tolnai György és Ránki György között robbant ki az Osztrák–Magyar Monarchia, benne a dualista Magyarország gazdasági fejlődésének élesen vitatott kérdéséről. Ez a polémia látszólag és hallgatólagosan a marxista-leninista történeti diskurzus keretein belül zajlott, amelynek a téje azonban abban rejlett, hogy melyikőjük álláspontja tarthat több jogot a marxista kánon rangjára.

Tolnai György – a Révai-féle függetlenségi és osztályharcos koncepció jegyében – az ekkor már csak Mód Aladár és köre által hirdetett felfogást védelmezte, amit rehabilitálni szeretett volna az MTA Történettudományi Intézet történészei által pártfogolt újabb „ellenkánonnal” szemben. Az érvek-ellenérvek retorikai tálalása ugyanakkor azt sugallta, hogy egy világ választja el egymástól a két vitapartner történetiszemléletét. Ami, mondhatni, akár abszurdnak is hathatott (volna) az egysegesen marxista-leninista eszmeiségű tudomány addigi és akkori világában, ahol az

⁴⁵ Ankét a „Magyarország története” i. m. 10.

objektív tudás semmiképp sem ölthetett magára plurális jelleget.⁴⁶ Ezt tudva jelentette ki Tolnai a Ránki vitacikkére írt rövid válaszában, hogy „ellentéink lényege legkevésbé sem személyes, hanem tudományos, és – ami ugyanazt jelenti – világnézeti”.⁴⁷ Hiszen – folytatta Tolnai a korábról már jól ismert gondolatmenetet – a marxista-leninista fogalmak szerint való tudomány van hivatva arra, hogy a világ „törvényszerűségeinek feltárásával hozzájáruljunk az emberiség mai problémáinak a megoldásához”.⁴⁸ Ránki azonban – szögezte le végül Tolnai – egyenesen tagadja ezeknek az általános objektív törvényeknek a mindenhatóságát, mert – ahogy ma mondanánk – megtér a historizmushoz, amikor arról elmélkedik, hogy kizárólag az idő és a tér konkrét összefüggéseiben lehet megítélni egy sor történelmi problémát.⁴⁹

Ránki, saját megítélése szerint, ezzel szemben azt a fajta marxizmust érvényesíti vitapartnerének az adott kérdésben elfoglalt álláspontjától eltérően, amely már inkább megfelel a szakszerűség (az ily értelemben vett tudományos racionalitás) követelményének; ez így sokkalta alkalmasabb lehet a történelmi igazság felmutatására, mint bármiféle ideológiai sémába burkolt okfejtés. „Ha valaki marxistának vallja magát, az még nem biztos, hogy a tudás birtokában van” – vonja meg Ránki sommásan a mérleget Tolnai szerinte tudománytalan és „konstruált politikai vitát” sejtető történelmi koncepcióját illetően.⁵⁰

Ennek a valamikori polémiának a felelevenítésével arra kívántunk utalni, hogy a marxista kánonharc korabeli körülményei között érzékelhető volt már valamiféle átalakulás a „marxista-leninista tudományosság” közkeletű fogalmát illetően. Semmiképp sem beszélhetünk azonban arról, hogy ez a változás végképp eltörölte volna a marxista-leninista eszmei önazonosság tudatát, teret adva ezáltal egy immár tisztán a „polgári világnézetben” fogant másféle tudományos erudíciónak és szemléletmódnak; bár Tolnai kimondatlanul éppen ezt a vádat fogalmazta meg, amikor Ránkit kárhoztatta.

Egy, az előbbihez hasonló vita két historikus (vagy bármely más humán- és társadalomtudós) között egy-másfél évtizeddel korábban még olyan mederbe terelődött volna, ahol a „nem marxista” eltévelyedés vádja képezi a legfőbb érvet a másik fél

⁴⁶ Az MSZMP ideológiai vezetése néhány év múlva ezt külön határozatban deklarálta az elhajló (revizionista) filozófusok (a lukácsisták) elleni eszmei küzdelmek során. Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. 1973. március. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1971–1975.* Bp. 1978. 456–469. Az ügyhöz vö. Filozófus-per 1973. A Világosság különkiadása. É. n. [1989].

⁴⁷ *Tolnai György:* Tudományos szemlélet és vitakészség történetírásunkban. Amire Ránki György cikke nem válaszol. Valóság 11. (1968) 9. sz. 86. Tolnai írása, amely Ránkit vitára ingerelte: *Uő:* Önálló gazdasági fejlődés vagy tóksér függés? Valóság 11. (1968) 6. sz. 50–60.

⁴⁸ *Tolnai G.:* Tudományos szemlélet i. m. 86.

⁴⁹ Ránkinak a Tolnai által kifogásolt megállapításához vö. *Ránki György:* Sémák és hamis alternatívák. Megjegyzések Tolnai György vitacikkéhez. Valóság 11. (1968) 7. sz. 127.

⁵⁰ Uo. 89., 90.

szakmai hiteltelenítéséhez. A helyzet azonban időközben sok tekintetben megváltozott, miután a marxizmus-leninizmus szaktudományi képviselőire (és művelésére) hivatott és egyúttal a tudományos kánont is megszabó tudósok és tudományos műhelyek egyre nyitottabbá kezdtek válni a pozitív tudományosság ethosza és szakmai elvárásai iránt. Ha viszont ez már mind belefért a marxista-leninista eszmeiségű szaktudományos gondolkodásba, akkor a címke változatlan fenntartása mellett is egyre több lett a bizonytalanság azt illetően, hogy mi is valójában a marxista-leninista történeti felfogás egy adott kérdésben – és különösen általában véve.

Az 1960-as évek közepe és az évtized vége között kétségkívül némi bizonytalanság lett úrrá a szakszerűnek vett tudományos gondolkodás és az éppen aktuális pártideológia, a „tudományos szocializmus”, egyszóval a pártos marxista-leninista tudományosság közötti kapcsolat pontos mibenlétét illetően. A változás egyik pregnáns megnyilatkozása volt az úgynevezett Berend-Friss vita is, amelyre 1966-ban, a gazdasági reform szellemi előkészítésének a sodrásában került sor a *Közgazdasági Szemle*, tehát egy szakfolyóirat hasábjain. A diskurzus tárgyát az MDP 1950-es évekbeli gazdaságpolitikai megítélése képezte mint olyan történeti kérdés vizsgálata, amely közvetlen tanulságokkal is szolgálhat a hatvanas évekbeli gazdasági útkeresés számára.⁵¹ Számunkra mindebből annyi fontos most csupán, hogy a vita rávilágított: akár már a szakszerű (gazdaság)történet-írás is bírhat némi relevanciával a hatalmat kézbe tartó kommunista párt számára, amikor konkrét cselekvési programot igyekszik kidolgozni. 1956, sőt akár még a hatvanas évek dereka előtt is, amikor a szaktudomány közvetlenül ki volt szolgáltatva a marxi, a lenini és egy ideig a sztálini gondolati impulzusok kizárólagos befolyásának, ez teljesen elképzelhetetlennek számított.⁵² Amikor azonban a politika partnerként kezdte kezelni az immár számára is fontos tudományt, mint tette a reformkészülődés időszakában is, még a szorosán vett párt-történet (a „tudományos szocializmus” és a párt-történet-írás illetékességi területe) is kinyílhatott valamelyest a tudományos vizsgálódás előtt. Igaz, ez akkoriban kevesek kiváltsága maradt. S itt se gondoljunk komoly áttörésre, tekintve, hogy meglehetősen szűk területen, ráadásul csak időleges hatállyal nyitották meg ekkoriban a zsilipeket; akik pedig – hivatalos felhatalmazással (!) – behatolhattak végre erre a számukra addig érintetlen területre, ahelyett, hogy elvesztették volna korábbi marxista-leninista imázsukat, még növelhették is az erkölcsi és politikai tőkájüket. Idővel pedig kialakult és kétségkívül működött egyfajta összjáték a

⁵¹ *Birkás Anna*: A gazdaságpolitika története mint párt-történet. Berend T. Iván és a párt-történet-írás a hatvanas évek közepén. *Korall* 67. (2017) 107–130.

⁵² Beszédés példa erre: *Rainer M. János*: A szocializmus újratervezése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből. In: *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Keller Márkus – Tabajdi Gábor. Bp. 2018. különösen: 14–26.

szűkebb tudományos, valamint a politikai elit (a kommunista nomenklatura felső szegmense) között, ami viszont a szellemi „liberalizálódás” – egyébként fölöt-
tebb aggályosan kontrollált – érvényesülése előtt egyengette az utat.⁵³

Ennek a helyzetnek a folyományaként, a „felvilágosult” tudományosság egyes kiemelkedő képviselői végül szintén helyet kaphattak a politikai elitben, ahogy ez, egyebek közt, Berend T. Ivánnal is megesett: ő nemcsak tudósként jutott fel a csúcsra az 1980-as években, de egyszersmind az MSZMP utolsó Központi Bizottságának a tagjaként is révbe ért ekkoriban. Márpedig az idő tájt a legkevésbé sem aspirálhatott egy elismerten nem marxista-leninista tudós rektori és akadémiai elnöki tisztségre, és még annyira sem lehetett volna az egyik legfontosabb kommunista hatalmi testület tagja. Egyetértően idézhetjük Birkás Annának a kérdést illető megállapítását: „Magas szintű politikai elköteleződést és ideológiai magabiztosságot jelentett az, ha valaki a párttörténeti kérdéseket volt képes vitatni. Berend így bizonyította, hogy a tudomány hagyományos intézményrendszerében, tehát az akadémiai-egyetemi körökben olyan tudást képvisel, amely az egyik legmagasabb ideológiai téteket hordozó regiszterben, a párt múltjával kapcsolatban integrálni képes a tudományos és ideológiai ismereteket.”⁵⁴ Nem egy, különösen ambiciózus szaktudós választotta ez időben az érvényesülésnek ezt az útját, amellyel némi szellemi szabadság is együtt járhatott számukra. Erre a kérdésre utóbb még visszatérünk.

Ne feledjük azonban, hogy a tudományos szocializmusnak (kiegészülve a történelmi és a dialektikus materializmussal, valamint a politikai gazdaságtannal), mint általános egyetemi tantárgynak az oktatása sem szűnt meg ekkortájt, sőt a tartalmuk sem változott jottányit sem az idők során. Erről, mint 1974-ben végzett bölcsészhallgató, magam is meggyőződhettem. Ugyanakkor a külön létező történettudományi szakág, a párttörténet-írás sem vesztett semmit sem az önállóságából, a hivatalos presztízséből és a legitimitásából. Bár a szorosan vett történetírás ekkor már valóban megszabadult a párttörténet-írás, a tudományos szocializmus, valamint a történelmi materializmus *közvetlen* gyámkodásától.

Konklúzió

Tudható-e ezek után, hogy mi volt és milyen lehetett a valamikori marxista-leninista történetírás, amely – egyes mai vélemények szerint – állítólag továbbra is velünk él? Erre a kérdésre szeretnék végül röviden válaszolni.

⁵³ Ehhez a ma még jószerivel kikutatlan kérdéshez lásd a következő két esettanulmányt: *Kőrösi Zsuzsanna: Kőrösi József és az ő Valósága*. In: Kádárizmus. Átereszek. Szerk. Kozák Gyula. Bp. 2010. 117–153.; *Lénárt András: Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár*. In: Uo. 154–184.

⁵⁴ *Birkás A.: A gazdaságpolitika története* i. m. 128.

Három tükörcép segítségével adtam meg a lehetséges választ arra a kérdésre, hogy „ki (volt) valójában a marxista-leninista historikus” és milyen történetképpel szolgál(t) az illető számunkra. Az egyik tükörcép szerint, amely a *hithű* marxista nézőpontjából ad erről számot, a hazai mainstream történetírás 1989–1990 előtt stabilan marxista-leninista szellemi alapokon nyugodott, és mindvégig azonos volt önmagával, lett légyen szó az 1950-es, az 1960-as vagy az 1980-as évekről. Ennek az álláspontnak a képviselői szerint e történet szemlélet aktualitása máig sem vesztett semmit korábbi érvényéből, dacára annak, hogy a tábora ma már elenyésző.

A *hitehagyott* historikus által sugalmazott tükörcép szerint a kezdetben volt marxista-leninista (sőt sztálinista) történetírás idővel elhalványult, sőt úgyszólván el is enyészett a szakszerű tudomány fokozatos előretörésével szemben. Következésképpen a politikai rendszerváltást mondhatni megelőzte a történetírásnak az ideológiai kényszerek alól való illetén felszabadulása. Talán nem csak merő véletlen, hogy többnyire olyanok hangoztatják ezt a véleményt, akik maguk vezető szakmapolitikai pozíciókat töltöttek be a késő Kádár-korban.

S ott találjuk végül az *ellenhiten* lévőket, akik manapság, úgymond, a konzervatív nemzeti értékek és tudatformák feltámasztásán és monopol-, de legalábbis hegemon helyzetbe hozásán tevékenykednek. Számukra minden értéktelen, vagyis marxista kacat, ami ellentmond az általuk pártolt történetképnek, még ha az egyébként meg is felelhet a tudományos racionalitás követelményének.

Meglehet, további álláspontok is léteznek a kérdést illetően, bizonyosra vehetjük azonban, hogy napjainkban ennek a három beállítottságnak van igazán érzékelhető diskurzusteremtő és a történelempolitikát magát is érintő befolyása.

De valóban az utóvirágzását éli hazánkban manapság a marxista-leninista szellemű történetírás? Elemzésünk eredményeit összegezve úgy gondoljuk: ha kezdetben – az ötvenes és a korai hatvanas években – talán bizonyosnak tűnhetett, hogy ki és mi képviseli – *egyedül* hiteles módon – a marxizmus-leninizmus szellemét a történetírásban, ezt követően már biztos, hogy nem állt fenn ez a helyzet. Ennek ellenére továbbra is a marxizmus-leninizmus hegemoniájáról beszéltek a korabeli hivatalos (a politikai) és a szakmai körökben egyaránt. Ezért nem volt illő szóvá tenni a szaktudományos marxista világnézet alkalmankénti hiányát a politikai hatalom által legitimnek elismert alkotóműhelyek munkatársai és leginkább ezen intézmények vezető kutatói esetében. Mindaz tehát, amit ők mondtak és írtak a történelemről, különösen ha azt reprezentatív művekben, például az MTA Történettudományi Intézetének az égisze alatt készült országtörténeti mesterelbeszélésben vagy a szintén ebből a kutatóközpontból szerkesztett *public history* folyóiratban (*História*) tették közé, a hivatalos értékelés szerint is makulátlanul marxista szellemi megnyilatkozásnak számított. Elvértve így is akadtak azonban olyan pillanatok, amikor a párt ideológiai vezetése elégedetlenségét fejezte ki az akadémiai történészek egyik-másik

megszólalásával kapcsolatban. Emiatt kereste fel például Berecz János, az ideológiai ügyekért akkoriban felelős pártvezető a Történettudományi Intézetet, hogy személyesen is találkozzon az ottani vezető kutatókkal, közvetlen módon tájékozódjék a szerinte nem mindenben helyes történeti irányvonalról (1986-ban, talán 1987-ben történt az említett eset, és ezen a szűk körű megbeszélésen, egyetlen fiatalként, magam is részt vehettem). Mindez a legkevésbé sem jelentette azonban, hogy az akadémiai kutatóközösség akár egy percre is elvesztette volna a párt addigi jóindulatú támogatását, mert, úgymond, feladta volna a marxista-leninista eszmeiség rá bízott ápolását. Holott, bizonyos tekintetben, ez olykor valóban megtörténhetett, bár nem tudni, hogy ki szabta volna meg akkor a marxista-leninista szemléleti kánont.

A politikailag jóváhagyott és ezáltal hivatalossá tett szakmai álláspont és szemléletmód tágitása, valamint annak azért bizonyos keretek közé szorítása szintén ettől az együttműködéstől függött. Így kerülhetett sor a „nemzeti kérdés vagy szempont” bizonyos fokú akceptálására, a marxista-leninista kánonba való beemelésére az 1980-as években. A fejlemény háttérében a kádári külpolitika érzékelhető elmozdulása bújik meg, melyet főként a Ceaușescu-rendszer durva magyar kisebbségellenes politikája, valamint az váltott ki, hogy a hazai népi írói tábor (lásd Illyés Gyula publicisztikáját)⁵⁵ élénken szorgalmazta ekkortájt a határozottabb magyar politikai fellépést a küllhoni magyar kisebbség diszkriminációjával szemben. Nem véletlenül kérte fel tehát az 1980-as évek első felében a pártközpont agitációs és propaganda osztálya (!) az akadémiai történettudományi intézetet, hogy folytasson összehangolt kutatásokat a nemzeti kérdésnek a modern kori magyar történelemben játszott szerepével kapcsolatban. Amikor végül sor került a titkosnak („intern”-nek) minősített kéziratok intézeti megvitatására, az ülésen végig ott ültek a pártközpont illetékes osztályának a munkatársai is.⁵⁶

Ehhez fogható politikai háttérmunka előzte meg és tette egyáltalán kivitelezhetővé az *Erdély története* című nagyszabású, úgyszintén az akadémiai intézet kebelén belül végrehajtott kutatási projekt munkálatait is. Az utóbbi, felettebb kényes vállalkozás politikai fedezetét szolgált, hogy a történettudósként is ténykedő Köpeczi Bélát nevezték ki a háromkötetes szintézis főszerkesztőjének, aki maga a kádári

⁵⁵ *Illyés Gyula*: Hajszálgökörek. Bp. 1971.; *Uő*: Szellem és erőszak. Bp. 1978. Illyés ez utóbbi könyvét a hatóságok be is tiltották.

⁵⁶ A szóban forgó ülésről, amelyet jelen sorok szerzője is végigült, ennyi látott csupán napvilágot: „A nemzeti tudat hazánkban. A nemzeti-, nemzetiségi kérdés korunkban» címmel egész napos szakmai-ideológiai konferencia volt az Intézetben [1984] május 28-án, ahol az agit-prop. téma anyagainak megvitatására került sor.” S. A.: Az MTA Történettudományi Intézetének hírei (1981–1984). Történelmi Szemle 29. (1986) 183. A projekthez készült kéziratok közül egyedül Szűcs Jenő szövege kapott akkoriban nyilvánosságot úgy, hogy annak Valóság-beli közlését maga Aczél György engedélyezte, némi cenzurális beavatkozás (csonkítás) árán. Lásd *Szűcs Jenő*: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. Valóság 28. (1985) 3. sz. 31–49.

nómenklatúra kipróbált és jól bevált tagjának számított.⁵⁷ Hiba lenne ezt egyszerűen a marxista-leninista történelemszemlélet és ideológiai éberség bomlásaként vagy fellazulásaként értékelnünk, már csak azért is, mert egyfajta nacionalizmust mindig is össze lehetett békíteni a marxista-leninista világgéppel. Elég, ha az 1956 előtti mérvadó, a Révai-féle függetlenségi és egyben osztályharcos hazai marxista-leninista-sztálinista történetírást vagy az 1970-es és az 1980-as évek hivatalos romániai, kifejezetten kombattáns nacionalista marxista-leninista történetírást említjük példaként.

Ugyanakkor nem csupán a túrt határok fokozatos kijebb tolása, de az érvényes határok szigorú őrzése is többnyire attól függött, hogy mit enged meg a politikai hatalom a saját szakmai ethosának egyre inkább megfelelni kívánó „marxista” történetírásnak. Különösen eklatáns példája volt ennek 1956 Kádár-kori történészi értékelésének az ügye, ahol hosszú időn át a szaktudománynak tett engedményeknek még a minimuma sem teljesülhetett. A forradalom 30. évfordulóján – az időközben éledező „ötvenhatos szellem” reakciójaként – „a Kádár-rendszer az addigi elhallgatási taktika helyett szükségesnek látta, hogy nyílt ellentámadásba menjen át.” Ennek a jele volt Berecz János televíziós sorozata, a „Velünk élő történelem” és számos további hivatalos megnyilatkozás szintűgy.⁵⁸ A tévéműsor „szakmaiságát” garantáló „történész bizottság”-nak Glatz Ferenc is tagja volt – a pártközpontban (is) alkalmazott két további történész mellett (Kardos József és Rottler Ferenc). Nem csoda ezek után, hogy a *História* főszerkesztőjeként Glatz egyáltalán nem sietett ötvenhat ekkor már igen csak a levegőben lógó történeti újraértékelésével, amire hivatalosan az MSZMP Központi Bizottsága – Pozsgay Imre KB titkár előterjesztését lényegében magáévá tevő – 1989. februári határozatával került végül sor.⁵⁹ A Pozsgay-féle kezdeményezés alapját a Berend T. Iván által vezetett, a MSZMP Központi Bizottsága által felkért történészbizottság végső álláspontja adta, amely lényegében egybecsengett Glatz Ferenc valamivel korábbi ily értelmű megszólalásával, ami azonban csak *röviddel* a bizottsági döntés előtt látott napvilágot.⁶⁰

Ki lett volna képes az itt vázolt körülmények között teljes biztonsággal megmondani, hogy mi az egyedül helyes, a világnézetileg valóban helytálló

⁵⁷ Köpeczi, aki 1971 és 1972 között az Akadémia mb. főtítkára, majd 1972 és 1975 között az MTA főtítkára volt, rendszeresen végzett ideológiai csőszmunkát az MSZMP kebelében; a mondott időben (1982 és 1988 között) ráadásul még kulturális miniszter is volt. E minőségében 1986-ban a rebellis Írószövetséggel is harcba szállt. Vö. *Romsics Ignác*: Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival. Bp. 2003. 50.

⁵⁸ *Litván György*: 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. In: *Uő*: Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások. Bp. 2008. 397.

⁵⁹ *Romsics I.*: Volt egyszer egy i. m. 130.

⁶⁰ A történészbizottságnak a kérdést illető ténykedéséről szóló szubjektív beszámolót lásd *Ormos Mária*: Remények és csalódások. Bp. 2017. 209–212. Glatzknak a történészbizottságban kiérlelt „népfelkelés” meghatározással egybevágó megfogalmazásához vö. „1956 október nem volt forradalom, s nem volt ellenforradalom, hanem népfelkelés a sztálini rendszer ellen.” *Glatz Ferenc*: Kérdőjelek 1956-ról. *História* 10. (1988) 6. sz. 3. (Az eredetiben aláhúzva – Gy. G.)

marxista-leninista történeti igazság adott esetben és akár a legfőbb történeti kérdéseket illetően egyaránt? Ha egy adott, főként 20. századi történeti kérdésben a racionális érvekkel alátámasztott történeti igazság képvisellete egyáltalán sikerrel járhatott, az leginkább úgy és akkor történt meg (emlékezzünk a Berend-Friss vitára), amikor a párt, minden dolgok ura, rábólintott a tudósok által igazságnak tartott állaspontra. A marxizmus-leninizmus korabeli történetírói fogalma olyan egyezkedések tárgyát képezte ekkoriban, ahol a „tudományos igazság” mint *par excellence* hatalmi kérdés⁶¹ eldöntésében a korábbiaknál már kétségkívül jóval nagyobb szerep hárult a szaktudomány mérvadó, intézményesen is legitim képviselőire. Ez magyarázza azután, hogy a történetírás a késő Kádár-kori Magyarországon úgy és azáltal viselte (viselhette) a marxista-leninista eszmeiség szellemi terhét, és oldhatta meg ezzel együtt az önmeghatározás kötelmét, hogy egyre kevesebb lett művelői között a világnézete szerint még mindig vagy valaha elkötelezett marxista(?) tudós; olyan történészekkel telítődött ugyanis ez a szakma, akiknek a művei nem sokban vagy nem igazán különböztek a nemegyszer még ekkor is rosszállólag emlegetett „polgári történetírás” munkáitól.

Ha így áll a dolog, akkor egyik korábban említett tükörcépnek sem hihetünk azt illetően, amit a marxista-leninista történetírás távolabbi és közelebbi múltjáról és legkivált annak állítólagos utóéletéről sugallnak számunkra.

WHAT IS MARXIST HISTORY WRITING?

By Gábor Gyáni

SUMMARY

What was Marxist history writing actually? Radical right-wing historians with major public support, tend to term Marxist whatever fails to agree with their own conceptions of history. Yet Marxist history writing did not elaborate a theory of historical knowledge because of the conviction that Communist political practice would validate the objective truth, to which science itself is directly subordinated. The direction of Marxist-Leninist history writing was at first determined by the party leadership, while in the Kádár regime it was canonised by the leading historians and historical ateliers (the Institute of the Academy and the universities) who represented the Marxist scientific conception. Such view of history was featured by the great national syntheses, which situation remained basically unchanged until 1989.

⁶¹ Az igazság (tudás) és a hatalom kapcsolatának a konceptualizálásához vö. *Michel Foucault: Truth and Power*. In: *Uő: Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Ed. Colin Gordon. Trans. Colin Gordon et al. New York 1980. különösen: 131–132.